

Julia Lepperhoff

Evangelische Hochschule, Berlin

POLITYKA RODZINNA W NIEMCZECH

Abstract

Family Policy in Germany

The family policy of the past ten years has been influenced mainly by three (discourse) events: (1) by the discussion of demographic change and the continuing low birth rate of 1.4 children per woman on average, (2) by the debate on the link between educational success and social origin, particularly under the impression of the negative results for Germany compared to other OECD countries in the PISA studies, and (3) by the challenges of increasing paid occupation among women and the insufficient compatibility of work and family life, which were communicated in the political sphere not least by EU targets as part of the Lisbon strategy.

Family policy in Germany has therefore advanced from a “niche subject” to an important policy field. In alignment with the “family policy triad” (BMFSFJ 2006) consisting of monetary benefits, infrastructure measures and time policy, various measures have been taken since 2005, where-by the first two fields (money + infrastructure) form the focus of the present article.

The traditionally high financial and tax-related benefits used in family policy (regulated via federal laws) have been modernized in part (e.g. child benefit, parental benefit), yet also continue the classic direction of the federal German model (e.g. income splitting for tax purposes for married couples, contribution-free insurance for marriage partners, double system of child benefit and tax allowance for children). Particularly the inability to tackle child poverty effectively and the strong focus on marriage in German federal family policy remain largely untouched.

With regard to infrastructure measures (competencies on the state level, implementation by local authorities), since 2005 the act for the expansion of daycare and the child support act on the federal level have introduced the expansion of public childcare for children under three in particular, thus launching further-reaching steps towards early-childhood education and improved compatibility of working and family life. Here too, however, alongside questions of social selectivity in the field of early-childhood education and quality assurance for care outside the home, the objective must be to link paid employment with needs and necessities for care work for women and men, and to ensure high quality care.

At least three weak points in the construction of German federal family policy are responsible for these desiderata: firstly, the conflict of competencies within the federalist structures, between the federal, state and local authority levels; secondly, the lack of coordination between family policy and other policy fields such as labour market, education and equality policy; and thirdly, the historically caused insufficient tackling of social inequalities in German family policy.

Key words: demographic change, family policy, German model

W badaniach porównawczych nad polityką społeczną Niemcy przez lata uchodziły za „konserwatywny model żywiciela” (Lewis 1992; Lewis, Ostner 1994; Leitner 2011). Charakteryzuje się on słabo rozwiniętą infrastrukturą socjalną do opieki nad dziećmi i starszymi osobami, niskim współczynnikiem zatrudnienia matek oraz systemem podatkowo-społecznym, który zachęca do niepodjęcia pracy przez kobiety (Gerlach 2010; Rüling, Kassner 2007).

Zmieniło się to dzięki reformom w zakresie polityki rodzinnej przeprowadzonym w ostatnich lat. Polityka rodzinna w Niemczech, będąc początkowo obszarem niszowym, stała się ważną strefą/dziedziną polityki państwa. Wzrost znaczenia polityki rodzinnej można wyjaśnić poprzez trzy zmiany: dyskusję wokół przemian demograficznych i niskiego przyrostu urodzeń, debatę o eksponowanym w Niemczech wzajemnym powiązaniu sukcesu edukacyjnego i pochodzenia społecznego oraz wyzwania polityczne, powstałe w wyniku rosnącego zatrudnienia kobiet.

W dalszej części artykułu ten kontekst zostanie zarysowany bliżej. Następnie zostaną przedstawione i poddane analizie główne reformy polityki rodzinnej od roku 2005. Chodzi przy tym o ukazanie, że z jednej strony zmodernizowano i wprowadzono w polityce rodzinnej świadczenia pieniężne, z drugiej strony jednak zachowano zgodnie z niemieckim modelem kluczowe znaczenie małżeństwa. Jednocześnie wraz z rozbudową publicznej opieki nad dziećmi głównie dla dzieci poniżej trzech lat podjęto pierwsze kroki na rzecz wczesnej edukacji dzieci oraz poprawy godzenia życia rodzinnego i zawodowego. Reasumując, polityka rodzinna w Niemczech przedstawia się bardzo różnorodnie (*mixed bag*).

Zmiany społeczne jako katalizator reformy polityki rodzinnej

Kryzys demograficzny

Od czasu przełomu tysiącleci rozwój demograficzny w publicznej świadomości politycznej postrzegany jest jako kryzys demograficzny. Odnosi się to z jednej strony do prognozowanego spadku liczby ludności, z drugiej do powiązanego z tym starzenia się społeczeństwa. Debatę polityczną w Niemczech kształtuje w dużej mierze pytanie, jak powstrzymać lub zahamować spadek liczby urodzeń. Od końca lat 60. XX wieku wskaźnik urodzeń spadł z 2,3 dzieci do 1,4 dziecka na jedną kobietę. Utrzymuje się on od lat 90. na stosunkowo stałym poziomie (Statistisches Bundesamt 2013a). Niemcy, należąc obecnie do najgęściej zaludnionych krajów w Europie, wykazują oprócz takich państw, jak Grecja, Austria, Włochy, Portugalia, Hiszpania i paru krajów Europy Wschodniej, najniższy współczynnik urodzeń wśród krajów UE (Eurostat 2012).

Spadek liczby urodzin w Niemczech można wytłumaczyć wieloma trendami, które są ściśle powiązane ze zmianami w kwestii równowagi płci: po pierwsze, mamy do czynienia ze wzrostem liczby osób trwale bezdzietnych (Statistisches Bundesamt 2013a). Po drugie, liczba narodzin stabilizuje się przy dwojgu dzieciach, a znaczenie rodzin wielodzietnych

zmałało (Statistisches Bundesamt 2013a). Po trzecie, w ostatnich dziesięcioleciach wzrósł do 29 lat wiek narodzin pierwszego dziecka u kobiet (Statistisches Bundesamt 2013a). Te trzy zmiany znacząco korelują z wykształceniem kobiet: im jest wyższe, tym częściej kobiety są bezdzietne lub rodzą w późniejszym czasie. To powiązanie jest szczególnie widoczne w Niemczech Zachodnich. Zmiany w edukacji kobiet od lat 60. XX wieku mają znaczący wpływ na spadek liczby urodzeń.

Związek pomiędzy sukcesami na polu edukacji a pochodzeniem społecznym

Możliwości kształcenia dzieci i młodzieży zależą w dużym stopniu od ich pochodzenia. Ten związek jest w Niemczech nadal ponadprzeciętnie odczuwalny (np. Solga, Dombrowski 2009). Szczególnie poszkodowane są z reguły dzieci z rodzin o niskich dochodach oraz z rodzin imigrantów, w których mówi się innym językiem ojczystym niż niemiecki (Autorengruppe Bildungsberichterstattung 2012). Dzieci z tych rodzin narażone są na wysokie ryzyko napotkania barier edukacyjnych.

Międzynarodowe badania porównawcze, w ramach których od roku 2000 dokonuje się pomiaru kompetencji edukacyjnych dzieci w wieku wczesnoszkolnym (IGLU) oraz w wieku 15 lat (PISA), pozwalają zaprezentować wyniki szerszej politycznej opinii publicznej (np. Bos i in. 2007; Klieme i in. 2010). Osiągnięto zatem szeroki konsensus co do konieczności większego wspierania kompetencji dzieci i ich możliwości kształcenia. W międzyczasie uznano również, że wspomniana przepaść edukacyjna nie pojawia się w chwili rozpoczęcia edukacji szkolnej, gdyż procesy edukacyjne zachodzą znacznie wcześniej. Również badania o charakterze edukacyjno-ekonomicznym wykazały, że wczesne państwowe inwestycje w edukację są uzasadnione i przynoszą zyski (Heckman 2006; Meier-Gräwe, Wagenknecht 2011; Melhuish 2013).

W Niemczech zwrócono w związku z tym szczególną uwagę na edukację w okresie przedszkolnym. Z jednej strony chodzi tu o rodzinę jako miejsce edukacji i wkład rodziców w najwcześniejszych etapach kształcenia (Büchner 2013; Walper, Stemmler 2013), z drugiej strony chodzi o restrukturyzację wczesnej i przedszkolnej edukacji w ramach publicznej dziennej opieki nad dziećmi (np. Tietze i in. 2012).

Wzrost zatrudnienia wśród kobiet i niewystarczająca równowaga między pracą a życiem prywatnym

Od czasu zjednoczenia Niemiec w 1990 roku znacznie wzrosła liczba kobiet pracujących. Podczas gdy dość wysoki odsetek pracujących kobiet był regułą w Niemczech Wschodnich, tak dla kobiet w Niemczech Zachodnich w ciągu ostatnich dwóch dziesięcioleci dokonała się dynamiczna integracja na rynku pracy. Wskaźnik zatrudnienia kobiet w wieku od 20 do 64 lat wynosił 71% w 2014 roku (średnia w UE: 63%) (Eurostat 2014).

Wzrost zatrudnienia kobiet w Niemczech odbywa się głównie poprzez zastosowanie tak zwanych „nietypowych form zatrudnienia”. Charakterystyczny dla sytuacji niemieckiej jest wysoki w porównaniu z innymi krajami europejskimi i wciąż rosnący wskaźnik

zatrudnienia kobiet w niepełnym wymiarze godzin. W roku 2012 w przypadku kobiet wyniósł on 45%, w przypadku mężczyzn zaledwie 9% (Statistisches Bundesamt 2014a). Praca w minimalnym wymiarze godzin (jako specyficzna forma pracy w niepełnym wymiarze godzin), zatrudnienie czasowe i w praca tymczasowa przyczyniają się do nierówności płci oraz dyskryminacji na rynku pracy. Te dysproporcje pomiędzy kobietami a mężczyznami stanowią jeden z warunków utrzymania się domowego podziału pracy z główną odpowiedzialnością kobiet za pracę na rzecz rodziny. I na odwrót, nierówny podział rodzinnych prac domowych utrudnia zatrudnienie kobiet w pełnym wymiarze czasu.

Obecnie w badaniach porównawczych nad polityką społeczną przyjmuje się jako charakterystyczny dla Niemiec tak zwany „zmodernizowany” lub „zmodyfikowany model żywiciela”, w którym mężczyźni (małżonkowie) pracują w pełnym wymiarze czasu, podczas gdy kobiety (małżonki) poświęcają się pracy na rzecz rodziny oraz wnoszą wkład do budżetu domowego poprzez pracę w niepełnym wymiarze czasu (np. Leitner i in. 2004). Mimo zmienionych modeli rodziny i opisanych orientacji w kwestii zatrudnienia kobiet, jak również mimo nowych ekonomicznych ograniczeń, np. na skutek rozstania lub rozwodu, wzrost zatrudnienia kobiet latami nie był dostatecznie wspierany przez instytucje polityki rodzinnej. Niewystarczająca równowaga pomiędzy życiem prywatnym a pracą była z tego względu w ostatnich 15 latach coraz częściej przedmiotem debat politycznych.

Unia Europejska wspierała ten trend, przypisując główne znaczenie dla rozwoju gospodarczego potencjałowi żeńskiej siły roboczej, stawiając na pierwszym miejscu widoczny wzrost zatrudnienia kobiet. Unijna strategia zatrudnienia dążyła do osiągnięcia do roku 2010 w całej Unii średniego wskaźnika zatrudnienia na poziomie 70% oraz co najmniej 60% w przypadku kobiet. Do roku 2020 wskaźnik zatrudnienia kobiet i mężczyzn ma wynosić 75% (Europäische Union 2011). Od 2003 roku ustanowiono na poziomie UE wytyczne dotyczące rozbudowy opieki nad dziećmi. W krajach członkowskich UE do roku 2010 miały powstać placówki opieki nad dziećmi dla przynajmniej 33% dzieci do trzeciego roku życia oraz dla przynajmniej 90% dzieci od trzech do sześciu lat (Europäischer Rat 2002). Szczególnie te cele określone na poziomie unijnym przyczyniły się do zapoczątkowania zmian w polityce rodzinnej w Niemczech.

Polityka rodzinna w Niemczech

Opisana sytuacja wyjściowa zaowocowała od roku 2005 różnymi reformami w zakresie polityki rodzinnej, które zostały zapoczątkowane w okresie rządów kanclerz Angeli Merkel zarówno przez Wielką Koalicję Unii i Socjaldemokracji (w latach 2005–2009), jak również przez konserwatywno-liberalny rząd Unii i Liberalistów (w latach 2009–2013). W dalszym ciągu w centrum uwagi znajdują się główne reformy w zakresie świadczeń pieniężnych i opieki nad dziećmi, które obok bieżących działań uchodzą za tak zwaną „trjadę polityki rodzinnej” (BMFSFJ 2006).

Świadczenia pieniężne

W porównaniu z innymi krajami UE niemiecką politykę rodzinną wyróżnia szczodry system transferów pieniężnych (jak np. zasiłki rodzinne i zmniejszenie obciążeń podatkowych dla rodziców). Obejmuje on 156 świadczeń na rocznie łączną kwotę 200 mld euro (Prognoza 2014; dane za rok 2010). Tradycyjnie większa część tych świadczeń, uregulowanych przez ustawy federalne, dotyczy rodziny, a w mniejszym stopniu służy finansowaniu publicznej infrastruktury. Tylko na świadczenia związane z instytucją małżeństwa, np. renty rodzinne, wspólne opodatkowanie małżonków, bezskładkowe wspólne ubezpieczenie zdrowotne małżonka, przypada 75 mld euro.

Mimo krytyki, że takie wtórne prawa socjalne oraz wspólne opodatkowanie małżonków utrudniają udział kobiet w rynku pracy i nie przyczyniają się do niezależnego zabezpieczenia społecznego kobiet, te elementy konserwatywnego modelu żywiciela rodziny pozostały za rządów Merkel zasadniczo bez zmian. Niewątpliwie dotychczasowe spektrum świadczeń polityki rodzinnej nie zapewniło bodźców do tworzenia rodziny. Celem nowych reform polityki rodzinnej była zatem poprawa godzenia życia rodzinnego i zawodowego dla rodziców oraz wsparcie powrotu przede wszystkim kobiet na rynek pracy. Wspierane zaś miało być aktywne ojcostwo oraz partnerski podział ról.

W świetle powyższego w 2007 roku za rządów Wielkiej Koalicji wprowadzona została nowa zapomoga rodzicielska, która zastąpiła dotychczasowe zasiłki wychowawcze i świadczenia uzależnione od wysokości uzyskanych dochodów. Zasiłek rodzinny, zbliżony do modelu szwedzkiego, wypłacany jest w miejsce utraconego dochodu. Rodzice, którzy dysponują przed narodzinami dzieci wyższymi przychodami, otrzymają tym samym więcej pieniędzy. Aby zabezpieczyć udział kobiet w rynku pracy, zredukowano czas odniesienia (inaczej niż dwunastomiesięczny w przypadku świadczenia z tytułu opieki nad dzieckiem) do 12 miesięcy powiększonych o dwa tak zwane miesiące partnerskie. Zasiłek rodzinny wypłacany jest przez te dwa miesiące, gdy również drugi rodzic idzie na urlop wychowawczy (lub w przypadku rodzica samotnie wychowującego dziecko).

Przepisy dotyczące zasiłku rodzinnego regulują jego wysokość na poziomie maksymalnie 67% wcześniejszego dochodu netto. Zasiłek rodzinny wynosi minimum 300 euro, a maksymalnie 1800 euro. W roku 2011 zredukowano wskaźnik zmian w wynagrodzeniu dla dobrze zarabiających do 65%. Od tego czasu zasiłek rodzinny jest zaliczany na poczet świadczeń w ramach podstawowego zabezpieczenia zdolnych do pracy świadczeniodawców (zasiłek dla bezrobotnych II). Dotychczasowa logika społecznej redystrybucji dóbr została jednakże w ten sposób odwrócona: rezygnacja z kontroli potrzeb i nowo wprowadzona orientacja względem wcześniejszych dochodów skutkują lepszą pozycją wielu rodzin, lecz uprzywilejowaną grupą pozostają rodziny o wysokich dochodach. Tymczasem po narodzinach dziecka osoby pobierające zasiłek dla bezrobotnych II znajdują się w gorszej sytuacji niż przed rokiem 2011.

Wprowadzenie miesięcy partnerskich skutkuje pobieraniem zasiłku rodzinnego przez większą liczbę ojców. W roku 2012 udział ojców wynosił prawie 30% (Statistisches Bundesamt 2013b), a zatem kilkakrotnie więcej niż za czasów zasiłku z tytułu opieki nad

dzieckiem. Średni okres pobierania zasiłku u ojców jest jednakże bardzo krótki: dwie trzecie wszystkich ojców na urlopie wychowawczym wykorzystuje jedynie dwa miesiące partnerskie, także reforma nie prowadzi do znaczącej reorientacji w domowym podziale prac (Statistisches Bundesamt 2013b).

W roku 2013 wprowadzono również tak szeroko dyskutowany zasiłek opiekuńczy na dzieci (§ 16 Kodeksu Prawa Socjalnego, tom VIII) w wysokości 150 euro (od sierpnia 2014), przysługujący rodzicom na dzieci w wieku od roku do trzech lat, które nie znajdują się pod opieką instytucji publicznych. Skorzystało z niego w drugim kwartale 2014 roku prawie 225 000 rodziców, z tego nieproporcjonalnie dużo w Niemczech Zachodnich (Statistisches Bundesamt 2014b). Po stronie konserwatywno-liberalnego rządu federalnego to świadczenie wskazywało na swobodę wyboru pomiędzy żłobkiem a opieką rodzinną, natomiast w opinii opozycji była to „tania rekompensata” za z początku wolno postępującą rozbudowę żłobków.

Publiczna opieka nad dziećmi

Z uwagi na występujący głównie w Niemczech Zachodnich deficyt placówek opieki, od lat 90. podejmowano wieloetapowe działania, mające na celu rozbudowę systemu publicznej opieki nad dziećmi, a także przeprowadzono reformę ustawy o pomocy dzieciom i młodzieży (Kodeks Prawa Socjalnego, tom VIII), która określa jednolite ramy publicznej opieki nad dziećmi. Od roku 1999 zgodnie z ustawą o pomocy dzieciom i młodzieży dziecku, które ukończyło trzeci rok życia, przysługuje nieograniczone prawo do miejsca w przedszkolu do momentu rozpoczęcia edukacji szkolnej, co należy do kompetencji samorządów lokalnych. Wprawdzie powyższy postulat wypełniała oferta półdniowej opieki nad dzieckiem, jednakże szczególnie w Niemczech Zachodnich do 2005 roku brakowało zarówno ofert całodziennej opieki, jak i miejsc w żłobkach dla dzieci poniżej trzeciego roku życia.

Skutkiem tego było przyjęcie dwóch kolejnych ustaw, które miały na celu wspieranie rozbudowy publicznej opieki dziennej nad dziećmi poniżej trzech lat: ustawa o dziennych placówkach opieki nad dziećmi (Tagesbetreuungsbaugesetz – TAG) z roku 2005 przewidywała do roku 2010 publiczne placówki opieki dla 20% dzieci poniżej trzech lat; ustawa o wspieraniu dziecka (Kinderförderungsgesetz – KiföG) z roku 2009 miała w rozszerzeniu ustawy o dziennych placówkach opieki nad dziećmi stworzyć do 2013 roku na terenie całych Niemiec miejsce opieki średnio dla co trzeciego dziecka poniżej trzeciego roku życia.

Dodatkowo od sierpnia 2013 roku każde dziecko wraz z ukończeniem pierwszego roku życia ma prawo do opieki w placówkach dziennych dla dzieci lub – w przypadku samorządów lokalnych mniej kosztownej – opieki dziennej (§ 24 Kodeksu Prawa Socjalnego, tom VIII).

Kraje związkowe i samorzady lokalne w Niemczech są zobowiązane do prowadzenia opieki nad dziećmi, jej personalnego zabezpieczenia i finansowania, dlatego federalna

koordynacja w procesie reformy placówek świadczących opiekę nad dziećmi może prowadzić do konfliktów. W tym kontekście państwo federalne wsparło rozbudowę kwotą powyżej 6 mld euro w celu stworzenia dodatkowych miejsc w żłobkach i przedszkolach oraz finansowania ich działalności. Dalsze środki finansowe będą przeznaczone na stałe utrzymanie nowo utworzonych miejsc w żłobkach. Wskaźnik dzieci poniżej trzeciego roku życia objętych opieką wynosi obecnie 32,3% (Statistisches Bundesamt 2014c; 1.03.2014); co oznacza że pomiędzy rokiem 2006 a 2014 wzrósł on w całym Niemczech o 18,7 punkty procentowe. Mimo poszerzonej oferty wciąż nie odpowiada ona rosnącemu zapotrzebowaniu na miejsca opieki dla dzieci poniżej trzech lat. Obok pytania o ilościową rozbudowę otwarta pozostaje kwestia osiągnięcia jednolitego wysokiego poziomu publicznych placówek opieki nad dziećmi w obliczu ich różnej jakości (np. w odniesieniu do personelu i kwalifikacji specjalistów). Jest to tym ważniejsze, że społeczne dysproporcje przy korzystaniu z oferty edukacyjnej dla dzieci były dotychczas wyrównywane/niwelowane w bardzo ograniczonym zakresie.

Podsumowanie

Rozwój demograficzny, zmiany na rynkach pracy, szanse edukacyjne silnie zdeterminowane pochodzeniem społecznym były bodźcem do przeprowadzenia reform w dziedzinie niemieckiej polityki rodzinnej. Od 2005 roku Niemcy przyspieszyły działania w kwestii publicznej opieki dziennej nad dziećmi, wykazując inicjatywę dla edukacji dziecięcej i lepszego pogodzenia życia zawodowego z prywatnym poprzez rozbudowę placówek opieki przede wszystkim dla dzieci poniżej trzech lat.

Zasiłek rodzicielski również daje impulsy w kierunku korzystniejszego godzenia pracy zawodowej z życiem rodzinnym. Problematyczne są jednakże dwie kwestie: z jednej strony, wsparcie finansowe daje przywileje dobrze zarabiającym rodzicom. Z drugiej strony, reforma zasiłku rodzinnego utrzymywana jest w duchu polityki rodzinnej z zachowaniem niemieckiego modelu, tradycyjnie dominującego znaczenia małżeństwa i zaprzepaszcza tym samym szeroką politykę dochodzenia do porozumienia dla matek i ojców.

Wiąże się z tym wiele strukturalnych problemów w polityce rodzinnej Niemiec. Po pierwsze, występujące wśród struktur federalnych konflikty kompetencyjne pomiędzy rządem federalnym, krajami związkowymi i samorządami lokalnymi wywierają negatywny wpływ na wysokiej jakości dostęp do opieki nad dziećmi poza domem. Z drugiej strony, polityka rodzinna nie jest dość mocno powiązana z innymi sferami polityki, jak polityka w zakresie rynku pracy, edukacji i równouprawnienia – dobitnie pokazuje to nierozwiązany problem godzenia życia prywatnego z zawodowym wielu rodziców. Po trzecie, polityce rodzinnej nie udało się odpowiednio stawić czoła społecznym nierównościom przy udziale dzieci w edukacji oraz pomiędzy rodzinami o wysokich i niskich dochodach. Na tym polu powinny być podjęte przyszłe działania polityki rodzinnej.

(z j. niemieckiego przełożyła Anna Paterek)

Bibliografie

- Autorengruppe Bildungsberichterstattung (2012). *Bildung in Deutschland 2012. Ein indikatorengestützter Bericht mit einer Analyse zur kulturellen Bildung im Lebenslauf*. Bertelsmann, Bielefeld.
- BMFSFJ (2006). *Siebter Familienbericht. Familie zwischen Flexibilität und Verlässlichkeit – Perspektiven für eine lebenslaufbezogene Familienpolitik*. BMFSFJ, Berlin.
- Bos W., Hornberg S., Arnold, K.H. i in. (red.) (2007). *Iglu 2006. Lesekompetenzen von Grundschulkindern in Deutschland im internationalen Vergleich*. Waxmann, Münster.
- Büchner P. (2013). *Familie, soziales Milieu und Bildungsverläufe von Kindern*. W: L. Correll, J. Lepperhoff (red.), *Frühe Bildung in der Familie. Perspektiven der Familienbildung*. Kompetenzteam Wissenschaft des Bundesprogramms „Elternchance ist Kinderchance“. Beltz Juventa, Weinheim und Basel, 46–57.
- Europäische Union (2011). *Strategie für die Gleichstellung von Frauen und Männern 2010–2015*. Luxemburg, Amt für Veröffentlichungen der Europäischen Union; http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/gender_strategy_de.pdf (dostep: 14.10.2014).
- Europäischer Rat (2002). *Schlussfolgerungen des Vorsitzes, Europäischer Rat (Barcelona), 15. und 16. März 2002*, SN 100/1/02 REV 1.
- Eurostat, *Total fertility rate. Number of children per woman*, Code tsdde 220, 2012; <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdde220> (dostep: 14.10.2014).
- Eurostat (2014). *Erwerbstätigenquoten nach Geschlecht, Alter und Staatsangehörigkeit*; http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ergan&lang=de (dostep: 14.10.2014).
- Gerlach I. (2010). *Familienpolitik*, 2. Auflage. VS Verlag, Wiesbaden.
- Heckman J.J. (2006). *Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children*. „Science“, 312, 5782: 1900–1902.
- Klieme E., Artelt C., Hartig J. i in. (red.) (2010). *PISA 2009. Bilanz nach einem Jahrzehnt*. Waxmann, Münster, New York, München und Berlin.
- Leitner S., Ostner I., Schratzenstaller M. (red.) (2004). *Wohlfahrtsstaat und Geschlechterverhältnis im Umbruch. Was kommt nach dem Ernährermodell?* VS Verlag, Wiesbaden.
- Leitner S. (red.) (2011). *Investing in Children. Deutschland und England im Vergleich*, Sonderheft der Zeitschrift. „Sozialer Fortschritt“, 59, 4.
- Lewis J. (1992). *Gender and the Development of Welfare Regimes*. „Journal of European Social Policy“, 2, 3: 73–91.
- Lewis, J., Ostner, I. (1994). *Gender and the Evolution of European Social Policy*, Working Paper No. 4, Zentrum für Sozialpolitik an der Universität Bremen, Bremen.
- Melhuish E. (2013). *Die frühkindliche Umgebung: langfristige Wirkungen frühkindlicher Bildung und Erziehung*. W: L. Correll, J. Lepperhoff (red.). *Frühe Bildung in der Familie. Perspektiven der Familienbildung*. Kompetenzteam Wissenschaft des Bundesprogramms „Elternchance ist Kinderchance“, Beltz Juventa, Weinheim und Basel, 209–222.
- Meier-Gräwe U., Wagenknecht I. (2011). *Kosten-Nutzen früher Hilfen*. Nationales Zentrum Frühe Hilfen in der Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, Köln.

- Prognos (2014). *Endbericht, Gesamtevaluation der ehe- und familienbezogenen Maßnahmen und Leistungen in Deutschland*, im Auftrag des Bundesministeriums der Finanzen und Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Berlin.
- Rüling A., Kassner K. (2007). *Familienpolitik aus der Gleichstellungsperspektive*. Forum Politik und Gesellschaft, Berlin, Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin.
- Solga H., Dombrowski R. (2009). *Soziale Ungleichheiten in schulischer und außerschulischer Bildung*, Arbeitspapier, No. 171, Hans-Böckler-Stiftung, Düsseldorf.
- Statistisches Bundesamt (2013a). *Geburtenantrends und Familiensituation in Deutschland*, Wiesbaden; https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/HaushalteMikrozensus/Geburtenantrends5122203129004.pdf?__blob=publicationFile (dostęp: 14.10.2014).
- Statistisches Bundesamt (2013b). *Väter beziehen immer häufiger, aber auch immer kürzer Elterngeld*, Pressemitteilung 411, 06.12.2013; https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2013/12/PD13_411_22922.html (dostęp: 14.10.2014).
- Statistisches Bundesamt (2014a). *Auf dem Weg zur Gleichstellung? Bildung, Arbeit und Soziales – Unterschiede zwischen Frauen und Männern*, Wiesbaden.
- Statistisches Bundesamt (2014b). *Eltern- und Betreuungsgeld*; <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Soziales/Sozialleistungen/Elterngeld/Elterngeld.html> (dostęp: 14.10.2014).
- Statistisches Bundesamt (2014c). *Fast jedes dritte Kind unter 3 Jahren am 1. März 2014 in Kindertagesbetreuung*, Pressemitteilung 313, 04.09.2014; https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2014/09/PD14_313_225.html (dostęp: 14.10.2014).
- Tietze W., Becker-Stoll F., Bensel J. i in. (red.) (2012). *NUBBEK. Nationale Untersuchung zur Bildung, Betreuung und Erziehung in der frühen Kindheit. Fragestellungen und Ergebnisse im Überblick*, NUBBEK, Bochum.
- Walper S., Stemmler M. (2013). *Eltern als Bildungsvermittler für ihre Kinder stärken. Das Bundesprogramm „Elternchance ist Kinderchance“ und seine Evaluation*. W: L. Correll, J. Lepperhoff (red.). *Frühe Bildung in der Familie. Perspektiven der Familienbildung*. Kompetenzteam Wissenschaft des Bundesprogramms „Elternchance ist Kinderchance“, Beltz Juventa, Weinheim und Basel, 21–43.